

S.RÜSTƏMOVA*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent***Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

**ÜZEYİR HACIBƏYOVUN KOMEDİYALARININ DİL VƏ ÜSLUBUNUN
ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ***Açar sözlər: opera, komediya, dramaturq, kinayə, yarımçıq cümlələr, poetik ifadələr**Ключевые слова: опера, комедия, драматург, сарказм, незаконченные предложения, поэтические фразы**Key words: opera, comedy, playwright, cynicism, missing sentences, poetic phrases*

Azərbaycan opera sənətinin inkişafı öz qüdrətli istedadını xalqa sərf etmiş Üzeyir Hacıbəyovun adı ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Görkəmli sənətkar bütün Yaxın Şərq aləmində ilk opera olan “Leyli və Məcnun”, eləcə də “Koroğlu” operasının müəllifidir. Güzəl bəstəkarımızın yaradıcılıq yolu daim musiqi yaradıcılığının yüksəkliklərinə can atan böyük bir istedadın inkişafını əks etdirən parlaq bir nümunədir.

Üzeyir Hacıbəyov həm də ədəbi-bədii dəyərini itirməmiş yazıları ilə tanınan publisist, felyetonçu və librettoçu-dramaturqdur. O, Azərbaycan musiqisi tarixində ilk opera, musiqili komediya və bir sıra digər janrların yaradıcısı kimi tanınan ilk musiqişünas alimdir.

Dahi sənətkarın dram əsərlərində klassik dramaturgiyamızın gözəl mütərəqqi ənənələrini davam və inkişaf etdirən musiqili komediyaları milli zəmin əsasında, klassik komediya ənənələri əsasında yaranmışdır. Bunlar xalqın müsbət əxlaqi keyfiyyətlərini təbliğ edən, yüksək fikirləri məlahətli tərzdə ifadə edən realist əsərlərdir.

Üzeyir Hacıbəyov bir bəstəkar kimi opera ustasıdırsa, bir dramaturq kimi məzhəkə-nəvisdir. Dram əsərlərində klassik dramaturgiyamızın gözəl, mütərəqqi ənənələrini davam və inkişaf etdirmişdir. Xüsusən, onun musiqili komediyaları milli zəmin əsasında, klassik komediya ənənələri əsasında yaranmışdır və ifadə etdiyi ideyası və sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə irəliyə doğru atılmış bir addım idi. Bunlar xalqın müsbət əxlaqi keyfiyyətlərini təbliğ edən, yüksək fikirləri məlahətli tərzdə ifadə edən realist əsərlərdir.

Üzeyir bəyin dram janrında yazdığı əsərlər, əsasən, iki qismə bölünür. Bunlardan biri klassik ədəbiyyatın və xalq ədəbiyyatının məhəbbət və qəhrəmanlıq əsərləri ruhunda yaranmış “Leyli və Məcnun”, “Şeyx Sənan”, “Rüstəm və Zöhrab”, “Şah Abbas və Xurşidbanu”, “Əsli və Kərəm”, “Harun və Leyla”, “Firuz” operalarının mətnləri olan ciddi dramlardır, ikincisi sujeti müasir, real həyatdan götürülmüş “Ər və arvad” (1909), “O olmasın, bu olsun” (1910), “Arşın mal alan” (1913-1914) kimi komediyalardır.

Üzeyir Hacıbəyovun bir dramaturq kimi ədəbiyyat tarixində mövqeyini müəyyən-ləşdirən başlıca amil müasir dövrün ailə-məişət həyatını, əxlaq normalarını, adət-ənənə, azad sevgi və nigah məsələlərini əks etdirən komediyalarıdır. Bu komediyaların qəhrəmanları da onları əhatə etmiş mühitin, məişətin geridə qalmış adət-ənənələri ilə yaşayan, özlərinə məxsus pozğunluq, nəfs-tamah üzündən gülünc vəziyyətlərə düşürən real həyat adamlarıdır.

Böyük sənətkar mahir söz ustasıdır. Onun komediyaları dilinin gözəlliyi, təbiiliyi və lakonikliyi etibarını ilə diqqəti cəlb edir. Eyni zamanda burada təsvir olunan surətlərin dilindəki hazırcavablıq, yığcamlıq, söz oyunu, bəzi təkrarlar vasitəsi ilə ifadələrin təsirliliyinin qüvvətləndirilməsi və ifadələrdəki ikimənalılıq çox maraqlıdır.

Sənətkarın ədəbiyyat tarixində tutduğu mövqe əsərlərinin miqdarı, səhifələrin sayı ilə deyil, onun yaratdığı tiplər ilə, ümumi milli ədəbi dilə gətirdiyi orijinal ifadələrlə ölçülür. Qriboyedovun rus ədəbiyyatı tarixinə düşməsinə əsas səbəb “Ağıldan bəla”da yaratdığı fərdi

tiplər olmuşdur. Bu tiplərin adları və onların sözləri rus ədəbi dilində o qədər yayılmış, ümumiləşmiş ki, hətta zərb-məsəllərə çevrilmişdir. Bu cəhətdən Ü.Hacıbəyovun təkcə üç komediyasında yaratdığı tiplər silsiləsi onu klassik söz sənətkarları səviyyəsinə qaldırmışdır.

İngilis dilində Şekspirin, alman dilində Hötenin, rus dilində Qriboyedovun nə qədər xidməti varsa, Azərbaycan dilində Ü.Hacıbəyovun xidməti təxminən o qədər olmuşdur. Sözləri, ifadələri dillər əzbəri olmaq, xalq dilinə, milli ədəbi dilə daxil olmaq bu sözlərin müəllifi üçün, sənətkar üçün çox böyük məziyyətdir və bu səadət heç də hər hansı bir söz ustasına müəssər olmur.

Böyük sənətkarlar xalqın tarixinin müəyyən hissəsini təşkil edirlər. Sənətkarın yaradıcılığı, tərcümeyi-halı bütün xalqın tərcümeyi-halı ilə, tarixi ilə bir vəhdət təşkil edir. Əsl sənətkarın ömrü onun yaşadığı bir neçə onillikdən ibarət deyildir. Onun ömrü xalqın ömrü qədərdir. Xalqa qovuşmağın bir əlaməti də belədir ki, yazıcının sözləri, tipləri ümumxalq dilinə daxil ola bilsin. Bu cəhət sənətkarın qabiliyyətini, bacarığını, məharətini qiymətləndirməkdə ən obyektiv meyar hesab edilə bilər. Adətən tipik şərait ilə əlaqədar işlənmiş tipik söz və ifadələr tipikləşir, xalq dilinə keçə bilər.

Biz M.F.Axundovun, M.Ə.Sabirin, C.Məmmədquluzadənin, C.Cabbarlının əsərlərindən yayılmış onlarla söz və ifadə qeyd edə bilərik. Lakin bu yerdə U.Hacıbəyovun rolu müstəsna dərəcədə böyükdür. Təkcə “O olmasın, bu olsun” əsərindəki külli miqdarda söz və ifadələr ümumiləşib yayılmış, indi də xalq içərisində müxtəlif vəziyyətlər ilə əlaqədar işlədilməkdədir. Əsərlərindəki belə ifadələrdən bir neçəsini qeyd edək: “Kəblə Qubad, gəl bəri”. “Əbəs sözdür bu əfsanə”, “Qızım sənə yaylıq alım”, çünki, “Nə oldu ki, bizi yad elədin”, “Bəs elə isə, ver əlini”, “O olmasın, bu olsun”, “Nə qədər qoca olsam da, dəyərəm min cavana”, “Bir baxım görüm mal nə cür maldır”, “Arvad kişidən qorxsa, yaxşıdır”, “Mən tarixi-Nadiri yarısına qədər oxumuşam”, “Qulaq asmaq da yaxşı şeydir”, “Qoca kaftar sənə 15 yaş olan qız nə gərək”, “Deyirlər ki toy olacaq”, “İntiligent ola-ola savaşırsan”, “Qurban olasan bu altımdakı hambala”, “Qızın iki namizədi var”, “Mən hasarın bu tayında qalım, bir dələduzun biri də o tayda dursun”, “Babalın Sərvərin boynuna”, “Təki mənim də dərdim sənə tək bir abbası olaydı”, “Qızı mənə, qızı mənə gərək verəsən”, “Hambal adam deyil?”, “Bir eybim varsa, o da eyibsizliyimdir”, “Bir nəfər molla, üç manat pul, bir kəllə qənd”, “İki başlı qohum olaq”, “Sənsən, yoxsa özgəsidir?”, “Ay sənə başın var olsun”, və s. Buraya müxtəlif situasiyaları da əlavə etmək olar: Məşədi İbadın güzgü qabağındakı monoloqu, papağı müxtəlif tərzdə qoyması, hamam səhnəsindəki vəziyyətlər, Məşədi ilə Həsənqulu bəyin dialoqu və s.

Ü.Hacıbəyovun əsərlərindəki külli miqdarda sözlərin, ifadələrin belə məşhurlaşmasının əsas səbəbi, müəllifin sənətkarlıq qabiliyyəti və istedadı ilə bağlıdır. Həm də, bu işdə dram-komediya janrının da əhəmiyyəti az deyildir.

Bu kimi ifadələrin bir qismi Ü.Hacıbəyovdan əvvəl də xalq dilində və bədii ədəbiyyatda var idi. “Nə qədər olsa, qoca gərçi Vidadi xəstə; yenə Vaqif kimi, əlbəttə, yüz oğlana dəyər” (*Vidadi*). “Qaldı çayın o tayında” və s. İş burasındadır ki, sənətkar bu tipli ifadələri də çox səciyyəvi və tipik şəraitlərlə əlaqədar işlədərək, o dərəcədə özünüküləşdirmişdir ki, bu ifadələri eşidərkən hər kəsdə istər-istəməz Ü.Hacıbəyovun əsərləri ilə assosiasiya yaranır. Müəllif öz orijinal ifadələrini bəzən bir neçə əsərdə təkrar edir.

“Ər və arvad” komediyasında Mərcan bəyin işlətdiyi “Allahın bəndələri” (Minnəti boşadım mən) ifadəsi daha çox “Leyli və Məcnun” operası ilə əlaqədar bir assosiasiya yaradır. Yenə həmin Mərcan bəyin dediyi “Belədir, belə deyil” ifadəsi daha çox “Arşın mal alan”da Süleymanın dilindən yayılmışdır. “Ər və arvad”dakı bir sıra hadisələr, sözlər elə bil ki, sonrakı əsəri daha məşhur və klassik səviyyəli “O olmasın, bu olsun” üçün bir eskiz rolu oynamışdır. Mərcan bəyin qonaqlığı, onun adlanması sanki Məşədi İbad üçün bir hazırlıqdır. Mərcan bəy də nöqərlərə bir abbası vəd edir, Məşədi İbad da “saqqıza verib çeynəmək üçün” Sənəmə bir abbası təklif edir. Hambalın da tez-tez dediyi bu “abbası məsələsi” bir xəsislik rəmzi kimi M.F.Axundovun “Hacı Qara”sından başlanıb gəlir. Yenə “Ər və arvad”da Mərcan

bəy ilə Minnət xanımın dialoqu (“-----Sənsən?-----Bəli mənəm...” ---- “Arşın mal alan”da belə təkrar olunur:

Gülçöhrə – sənsən? yoxsa özgədir?

Əsgər – Mənəm, mənəm, Gülçöhrə. Arxayın ol.

“Arşın mal alan”da lirik ünsürlər çoxluq təşkil edir. Müəyyən mənada bu əsərə heç komediya deməmək də olar. “Ər və arvad”isə komediya sahəsində müəllifin ilk təcrübəsi idi. Sanki gələcəkdə yazılacaq daha mükəmməl əsər üçün bu əsər bir növ hazırlıq, “özünüimtahan” idi.

Müəllifin komediya dilinin və üslubunun əsas və başlıca xüsusiyyətləri “O olmasın, bu olsun” əsərində bütün parlaqlığı və kəskinliyi ilə təzahür edir. Bu əsər təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, hətta dünya ədəbiyyatında (bunu cəsarətlə deyirik) tayı nadir tapılan klassik əsərlərdəndir.

Sənətkarın üslubunda bir cəhət də tiplərin nitqinin belə, bir növ “məntiqsiz” (müsbət mənada) qurulmasıdır. Sözlərin düzümü ilə həmin sözlərin ifadə etdiyi mənə arasında bir ziddiyyət özünü göstərir ki, komizmin bir cəhəti də burada təzahür edir.

Mərcan bəy – Yaxşı, sən heç uxajıvat eləmişən ki, belə danışsən?

Kərbəlayı Qubad – Eləmişəm, amma bilmirəm ki, uxajıvat nədir, çünki urusca savadım yoxdur.

Obyektiv olaraq “eləmişəm, amma bilmirəm” birləşməsi mümkün deyildir. Lakin mətn daxilində, xüsusilə də, müəllifin ifşaçı qələminin qüdrəti sayəsində belə “məntiqsizlik” qətiyyətlə nəzərə çarpır, əksinə komizm, satira qat-qat artır, öldürücü keyfiyyət qazanır. Ü.Hacıbəyov üslubunun bu cəhəti “O olmasın, bu olsun” əsərində sanki kulminasiyaya nöqtəsinə çatır:

Ey kimsən orda, aç qapını!

Aç qapını gələk səni öldürək!

Qoçuların söylədiyi bu sözlərin mənasına fikir verin. Necə yəni “aç qapını, gələk səni öldürək”. Sənətkarın çox böyük hünəridir, cəsarətidir ki, belə bir ifadə işlədir. Azərbaycan ədəbiyyatında da bu misalın misli, bərabəri yoxdur. Axı, belə söz deməzlər! Lakin söz ustası dedirdir. Özü də komik vəziyyətə, situasiyaya tam müvafiq olduğundandır ki, bu ifadə də dillər əzbəri olmuş, bir növ qanadlı sözlərə çevrilmişdir. Belə misalların sayını artırmaq da olar.

Bədii yaradıcılıq qanunları çox mürəkkəb və rəngarəngdir. Bəzən bu qanunlar formal məntiqi qanunları vurub alt-üst edə bilər. Odur ki, söz sənətkarlarının hər bir cümləsində, ifadəsində formal məntiq qanunu axtarmaqdansa (Belə bir “utilitarist” niyyətdənsə), bədii xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək daha zəruridir.

Xalq şairi R.Rza Ü.Hacıbəyovla olan bir söhbətini belə təsvir edir:

“...Mən uzun zaman dilimin ucunda olan bir sualı ona verdim.

...Necə olur ki, sizin kimi sənətkar “Məşədi İbad” əsərində məntiqə uymayan cümlə yazıbsınız”.

Müəllifin göstərdiyinə görə Ü.Hacıbəyov ona belə cavab vermişdir:

“...Mən o sözləri bilə-bilə yazmışam və burada heç bir məntiqsizlik yoxdur. Bakı qoçularının adı çıxmışdı, onların “qoçaqlığı” haqqında əfsanələr uydurulmuşdu. Əslində onlar qorxaq və ən xırda adamlardı. Məşədi İbadın qoçuları bu yağlı Məşədini mümkün qədər soymaq istəyirdilər. Onlar Məşədi İbad üçün qanlı vuruşmaya girmək, özlərini təhlükəyə salmaq fikrində deyildilər. Odur ki, “Aç qapını, gələk, səni öldürək” deyirlər ki, Sərvər məsələdən agah olsun, çıxıb getsin. Bildiyin tək bir fit səsi eşidən kimi qoçular qaçıb gedirlər. Məntiq də elə buradadır”.

İlk baxışda “məntiqsiz” görünən bu bədii üslub, bədii məntiq, Ü.Hacıbəyovun sənətkarlıq məntiqi nöqtəyi-nəzərindən tamamilə ağılabatandır.

Fərdin əhval-ruhiyyəsini, müxtəlif vəziyyətlərlə əlaqədar psixoloji vəziyyətini müəllif monoloqlarda çox gözəl əks etdirə bilər. Aşağıdakı misalda cümlələrin qırıqlığı, suallar,

təkrarlar, artıq sözlər əsəbiləşmiş Minnət xanımın həmin andakı vəziyyətinə olduqca müvafiqdir:

“Bəs belə, Mərcan, bəs belə; mənə 2.500 manata satmaq istəyirsən? ha..ha..ha... Bəs belə, Mərcan! Mənə iki min beş yüz manata satmaq istəyirsən? İndi görək kim bədsazdır; sən, yoxsa mən?”

Yaxud aşağıdakı qırıqlıq, həyəcanlı nidalar, təkrarlar sevinc içərisində qərqli olan Mərcan bəyin psixoloji vəziyyətinə nə qədər də müvafiq və realistcəsinə verilmişdir. Guya ona ərə getməyə söz verən (əslində isə, bu, onun öz arvadı Minnət xanımdır) “İyirmi üç yaşında nazənin” gedəndən sonra Mərcan bəy belə danışır:

“Yox getmə, sən getsən mənə canım da gedər. Üç aydan sonra... üç ay, üç ay!.. Ey fələk!.. Mən sənə nə etdim ki, sən mənə bu qədər xoşbəxt eylədin? Yoxsa mənə sataşırısan? Yox, yox, sataşma, sataşma... Bəli, getdi...getdi”.

Hələ buradakı novatorluğa,orijinallığa baxın. “Mən sənə nə etdim ki...” ifadəsi adətən şikayət məqamında işlənər, sonrakı sözlər də bununla bağlı olar. Həmin sözlərdən sonra “sən mənə xoşbəxt etdin” çətin, çox çətin işlənmə bilər. Bu qüdrətə yalnız sənətkar, söz sənətkarı malik ola bilər.

Cəsarətlə demək olar ki, Azərbaycan komediya janrında Ü.Hacıbəyov qədər zəngin psixoloji səhnələr ustası göstərmək çətindir. Tez-tez dəyişən müxtəlif əhval-ruhiyyələr, şadlıq, sevinc, kədər, acıq, qəzəb və s.ilə əlaqədar meydana çıxan vəziyyətlər çoxdur. Əsərlərində bir mütəhərrirlik, dinamika vardır. Tiplər çevik, heyecanlı, diribaşdırlar. Burada mühakiməçilik, fəlsəfəçilik özünə yer tapa bilmir. Konkret və real həyat, hadisələr tiplərin fərasətini, diribaşlığını tələb edir. Bir balaca keyləşən kimi Mərcanın vəziyyətinə düşmək olar:

Mərcan: Mən bu qədər xoşbəxtliyə davam gətirə bilmərəm. Yox, yox! Mən dəli olaram. Özümü itirmişəm. Hanı mənə başım?

Hətta nə qədər psixoloji vəziyyətlə bağlı olsa da, “hanı mənə başım?” sözlərini dedirtmək xüsusi ustalığı tələb edir. Sənətkarlıq, sözü işlətmək komediyada hadisəni qabartmaq bacarığı ilə əlaqədardır. Hadisədən təcrid edildikdə sözlər yalnız güldürə bilər. Vəssalam. Lakin həmin sözlər, hadisələr silsiləsi ilə əlaqələndirildikdə gülüşdən əlavə, daha artıq bir məqsəd də izləyir. Bu yerdə sənətkarın məqsədi habelə ifşa etməkdir, mənfi tipi məhv etməkdir. Kiçik bir səhnə:

Mərcan bəy: Ay uşaqlar, heç dünyada xoşbəxt adam görürsünüz?

Hamı: Xeyir, ağa

Mərcan bəy: Di görün! O xoşbəxt adam mənəm!

Elə bil Mərcanın idiotizmi son həddə varır. Belə də adam, belə də səhnə, belə də “məntiqsizlik” olar? Gülmək qalır. Gülməkdən başqa çarə yox... Lakin sənətkarı yalnız özlüyündə gülüş cəlb etmir. Burada ifşaçılıq meyli əsasdır.

Dram sənətində hər şeyin başlanğıcı dilə, sözə bağlıdır. Gərgin psixoloji vəziyyətlər, müəyyən təəssüratla yaranan hiss və duyğular yalnız sözlərin köməyi ilə ifadə olunur; yəni tipin, personajın öz sözləri vasitəsilə, müəllifin müdaxiləsi olmadan ifadə olunur.

Ümumiyyətlə, bədii dildə, xüsusilə də, dramatik əsərdə fikri dolayı yolla oxucuya çatdırırlar. Sənətkar tipin dil qabiliyyətsizliyini mücərrəd şəkildə söyləmir. Konkret və əyani şəkildə göz önündə canlandırır.

Ü.Hacıbəyovun dil ustalığından öyrənməli nöqtələr çoxdur. Tiplərin hər birinin öz nitqi ilə səciyyələndirilməsi, xüsusilə də, şifahi nitq ünsürlərindən dialoqlarda geniş miqyasda istifadə edilməsi diqqəti özünə çəkir. Şifahi dildə hissi cəhətin, intonasianın çox böyük rolu vardır. Odur ki, burada fikirlər, cümlələr bütün məntiqi təfərrüatı ilə ifadə edilmir. Yarımçıq cümlələr, qırıq ifadələr şifahi danışığı dilinin əsas əlamətləridir. Buna görə də yazı dilinə məxsus tam bütöv, bitkin cümlələrin işlədilməsi dialoq nitqinin ancaq süniliyini göstərir. Budur qoçu Əsgərin nitqi:

“Günlərin bir günü, axşam saat doqquzda bazardan gəlirdim. Ədə, bir də gördüm ki, birisi dalımca gəlir. Bir az getdim, gördüm ki, yenə gəlir. Dedim, yəqin ki, mənimlə düşməndir, o saat puştovu belimdən çıxartdım, çəkdim yuxarı aşağı, dedim: Ədə dayan! Bir də gördüm dalımca gələn götürüldü; ədə, dayan, ədə, dayan!.. Dayanmadı, part, bir güllə!.. Bir də gördüm: Şarap!.. Yıxıldı yerə. Dedim, baxım görüm kimdir? Bir də gördüm kim?... həmin bu Məşədi İbad!”

Bu parçada danışq dilini səciyyələndirən bir sıra cəhətləri göstərmək olar. 1) *Söz və ifadələr*: “Günlərin bir günü”, “ədə”, “bir də gördüm”, “dedim”. 2) *Bəzi sözlərin tez-tez təkrarı*: “Bir də gördüm”, “Dedim”. 3) *Suallar, nidalar*. 4) *Cümlələrin qırıqlığı, intonasiyanın üstünlüyü* 5) *Müxtəlif mənalı feillərin ardıcıl gəlməsi*: “...Belimdən çıxartdım, çəkdim, yuxarı aşağı, dedim”. 6) *Fikrin yığcam ifadəsi*: “Dayanmadı, part, bir güllə” sözləri bunu bildirir: “O dayanmadı, mən də ona part səsi çıxaran bir güllə atdım”. Görürsünüz, bu variant nə qədər sönükdür. Yaxud: “Şarap!... Yıxıldı yerə” --- ifadəsi. “Şarap səsi çıxararaq (şarappılı ilə) yıxıldı yerə” mənasını əks etdirir. Şifahi dildə sözlərə nə qədər qənaət etmək olurmuş!

Xüsusilə müxtəlif feillərin həmcins üzvlər şəklində çox işlənməsi nitqin qüvvəsini artırır, onu enerjili edir. Feillərin bu xüsusiyyətindən Sabir, Mirzə Cəlil kimi, Ü.Hacıbəyov da ustalıqla istifadə edir. Bu da yenə ustalıqla, şifahi danışq dili ilə əlaqədardır.

Cahan: Vallah, gedərəm, dolanaram, gəzərəm, baxaram, bəyənərəm, seçərəm, bir qız alaram ki, adam baxanda ağıl gedər”.

Ümumiyyətlə, dram janrı, habelə satira şifahi dil ünsürlərinin bədii ədəbiyyata gəlməsinə çox səbəb olmuşdur. Ən çox Soltan bəyin dilində işlənən “qudurğan oğlu qudurğan”, “mərdüməzar oğlu mərdüməzar”, “şeytan oğlu şeytan”, “axmaq qızı axmaq”... tipli tərkiblər bədii dilimizdə, əsasən, XIX əsrdən özünü göstərməyə başlamışdır. C.Məmmədquluzadənin, N.B.Vəzirovun, Ə.Haqqverdiyevin əsərlərində də geniş yer tutan belə qarğış – söyüş məzmunlu ifadələr tipin xarakterini göstərmək üçün səciyyəvi ifadə vasitələrindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Diqqəti belə bir cəhət də cəlb edir ki, Ü.Hacıbəyov komediyalarında remarkalar da, əsasən, bitkin və bütöv cümlələrdən ibarət olur. Xüsusilə, H.Cavidin pyeslərində natamam, yarımçıq cümlələrlə qurulan remarkalarla müqayisədə müəllifin üslubundakı bu cəhət nəzərə çarpır. Məsələn: (Kərbəlayı Qubadı yola salır. Mərcaan daxil olur. Acıqlı o yana, bu yana gəzir. Xəncərini çəkib yüyürür. Qayıdıb fikrə gedir).

Bəzən də bu remarkalar bir neçə cümlədən ibarət olur, səhnədə yaranmış komik vəziyyətlə yanaşı tipin eybəcərliyi daha qabarıq şəkildə tamaşaçı qarşısında canlanır.

(Sükut. Heç kəs dinməyir. Məşədi İbad birdən-birə gözlərini Gülnazın başına tərəf dikib diqqətlə baxır) və s.

Tiplərin dilində bir sıra səciyyəvi təkrar növləri xalq mühakimə tərzilə əlaqədardır. Bir neçə misal:

- 1) *Məni atamdan istə, verər-verər, verməz mən özgəsinə ərə getməyəm.*
- 2) *Əgər arvadı bu gün tovladım, tovladım, tovlamadım onda pulu verərəm özünə.*
- 3) *Əgər iş tutdu-tutdu və illah tutmadı; Babalın Sərvərin boynuna.*

Ü.Hacıbəyovun əsərləri musiqili komediyaadır. Bu “musiqili” sözü ilə həmin əsərlər digər komediyalardan, təbii ki, fərqlənməlidir. Həmin fərqlərdən biri və zənnimizcə, ən mühümü əsərin dilində özünü göstərir. Bunlar bir bədii əsər kimi ümumi dil qanunlarına müvafiq bir dildə yazılır və burada müəllifin dil sənətkarlığından da danışmaq mümkündür. Hər hansı bədii əsər kimi bunlarda da dil mühümdür, əsasdır. Lakin musiqili komediya janrı bəzən dil qanunlarını (obyektiv, kommunikativ mahiyyət daşıyan dil qanunlarını) ikinci dərəcəli edir, musiqini ön plana çəkməli olur. Odur ki, burada canlı, real danışq bir növ sünüləşdirilir, musiqi qanunlarına tabe edilir. “Adi” nitqdə aşağıdakı tipli təkrarlar qətiyyəən mümkün deyil və işlədilməz. Bunlar ümumi dil faktı deyil, bədii dil-üslub faktı da deyil. Yalnız musiqinin ritmi, ahəngi ilə əsərin dilinə daxil edilmiş əlavə keyfiyyətdir:

1. *Qızım, səni... qızım səni... qızım, səni ərə verim!*
2. *Qurban edərəm mən canana; malımı, pulumu, canımı mən.*
3. *Bir de görüm nə oldu ki, nə oldu bizi yad elədin?*
4. *Mən nə qədər, nə qədər qoca olsam da...*

Bu növ təkrarlar leksik-qrammatik, hətta üslubi səciyyə daşımır. Obyektiv və üslubi dil qanunları nöqtəyi-nəzərindən işlənməyən, belə musiqi xatirinə düzəlmiş birləşmələr yalnız ritmik funksiya daşıyır. Elə buna görə də heç dil faktı olmayan ünsürlər də (musiqi xatirinə) təkrarlanır.

Xalqın evində dava etmək pis şeydir,
Adama yaraşmaz, adama yaraşmaz,
Adama yaraşmaz, maz, maz, maz, maz, maz.

Böyük sənətkarın satirik tipli komediyaları karikatura mahiyyətli obrazlılığı ilə insana və cəmiyyətə zidd xarakterləri lağa qoymağa, ifşa etməyə xidmət göstərmişdir.

Ədəbiyyat

1. Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, 1974.
2. Adilov M. Klassik ədəbiyyatımızda dil və üslub. Bakı, 1991.
3. Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1992.
4. Bağırov Q. Azərbaycan nəsrində danışq dilinin leksik xüsusiyyətləri. Bakı, 1987.
5. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 1962.
6. Hacıyev T.İ. Satira dili. Bakı, 1975.
7. Hacıyev A.M. Epik ənənə və müasir dil. Bakı. Elm, 1984.

С.Рустамова

Основные особенности языка и стиля комедий Узеира Гаджибекова Резюме

В статье исследуются основные особенности языка и стиля У.Гаджибекова. То, что каждый персонаж, тип в его комедиях говорит на своем языке, блестяще показывая их характерные черты, является ярким примером красоты, лаконичности нашего языка. Он обратил внимание на то, что обработанные в его комедиях повторы – это сочетания исключительно ради музыки, которые несут ритмическую функцию. Именно поэтому в его произведениях повторяются элементы, не имеющие языкового фактора.

S.Rustamova

The main features of the language and style of Uzeyir Hajibeyov's comedies Summary

The article examines the main features of the language and style of U.Hajibeyov. The fact that each character, in his comedies speaks his own language and vividly shows their characteristic features, is a bright example of the beauty, conciseness of our language. He drew attention to the fact that the repetitions processed in his comedies are combinations for the sake of music solely, that have a rhythmic function. That is why elements that do not have a language factor are repeated in his works.

Rəyçi: dos. Ə.F.Axundova

Redaksiyaya daxil olub: 12.03.2022